

Текстологія і джерелознавство

Лариса Мірошниченко

УДК 821.161.2 Українка.030=161.1

ПЕРЕКЛАД ЛЕСІ УКРАЇНКИ: НЕПЕРЕБОРНІ ПІДОЗРИ ТЕКСТОЛОГА

Стаття про оманливий погляд текстолога на російськомовний переклад Лесі Українки оповідання французького письменника Жоржа д'Еспарбеса "Ух! волки!"

Ключові слова: переклад, фабула, рукопис, зміст, примітка, стиль, уточнення, документ, правда.

Larysa Miroshnychenko. Lesya Ukrayinka's Translation: Textologist's Insurmountable Suspicions
An essay about the textologist's view on Lesya Ukrayinka's translation of a story by French writer Georges d'Espèrès "Ohh! Wolves!" into Russian. The author of the essay characterize some statements concerning this translation as misleading.

Key words: translation, plot, handwriting, content, remark, style, specification, document, truth.

Позаторік у збірнику із примітним заголовком "Все страхи мира: Horror в літературе и искусстве" опубліковано статтю А. О. Дьоміна (Пушкинський Дом) під назвою "Рассказ "Ух! волки!" из архива Лесі Українки: Оригинал и его автор" [1].

Рідкісна поява в сучасній текстології – розвідка російського літературознавця про текст із архіву письменниці. Ідеться про переклад Лесі Українки із французької мови російською оповідання французького письменника Жоржа д'Еспарбеса "Ух! волки!", першодрук якого з'явився 1976 р. у 12-томному "Зібранні творів" письменниці (т. 7, "Перекладна проза", с. 500–506).

У цю текстологічну розвідку, написану так далеко від архіву Лесі Українки, учуємося з особливою увагою і з приємним очікуванням нових достовірних фактів, важливих уточнень, невідомих досі документальних свідчень.

Оскільки в першому ж реченні дослідження, посилаючись на електронну публікацію надрукованих у "Зібранні" творів письменниці [5], автор указав на це оповідання "в разделе сочинений" (тут і далі курсив наш. – Л. М.), а не серед перекладів, ми одразу ж звернулися до недатованого рукопису перекладу Лесі Українки, за яким текст було опубліковано.

З часу його написання, за уточненим орієнтовним датуванням, минуло близько 115-и років. Виразні прикмети свідчать, що автограф був цілком готовий до публікації. Він справляє враження зовсім недавнього письма і тієї сумлінної закінченості, яку вкладає в роботу серйозний автор перед виходом її у світ. До того ж цей чистовий рукопис, котрий письменниці за життя так і не вдалося опублікувати, дуже добре зберігся¹. На якісному глянцевому папері (17,2 x 22 см, з овальним водяним знаком-тисненням у правому верхньому кутку) спостерігаємо чітке письмо Лесі Українки чорним чорнилом тогочасним російським правописом. Поля для записів цензора строго дотримано (хоча жодної цензурної помітки на 8-и аркушах автографа немає).

Суттєва ознака – добре відомий у міру дрібний почерк, притаманний для письма Лесі Українки 1890-их років. Зіставляти його з автографами інших

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 2. – Од. зб. 907.

років було легко, оскільки збереглося чимало рукописів саме цього періоду, коли вона готувала до друку свою першу поетичну збірку. До речі, то був час надзвичайно плідної перекладацької діяльності: відбувалося бурхливе творче зростання і становлення молодого авторки, яка прагнула ввійти в літературний світ із достойними роботами.

Як відомо, публікації перекладів українською мовою тоді в підросійській Україні були під забороною (за Емським указом). Готуючи на початку 1892 р. свою поетичну збірку до друку в Австро-Угорщині (Львів), Леся Українка пише Іванові Франку 2 травня 1892 р.: “Послухавши Вашої ради, я не містила сюди жадних перекладів, <...> може, без перекладів книжка як-небудь на Україну протиснеться, хоча й надія мала!” [4, 132]. Зрозуміло, ішлося про переклади віршів українською мовою. Але тоді в неї накопичилося й чимало прозових перекладів. 22 грудня 1892 р. вона пише дядькові М. Драгоманову про те, що не втрачає надії на публікації своїх перекладів російською мовою в російській пресі: “Ми з мамою пробували дещо посилати до російських журналів, і щось-то не конечне щасливо, проте се нічого, треба брати приклад з того павука, що в моїй легенді...” (поетеса нагадує про лейтмотив наполегливості в її поемі “Роберт Брюс, король шотландський”, яку саме тоді писала) [4, 142]. До слова, через п’ять років сподівань щодо публікацій в Росії стало значно менше. Ось її лист до М. Кривинюка, надісланий у квітні 1897 р., з перифразом скороченого відомого біблійного вислову: “Тепер стукаюсь в двері рос[і]йської літератури – та видно “легше верблюдові” etc...” [2, 384].

Повертаємося до рукопису перекладу оповідання Ж. д’Еспарбеса “Ухь! волки!”. Крім біографічних даних, беручи передусім до уваги його дрібний почерк, припускаємо, що переклад належить до ранніх робіт Лесі Українки, написаних десь на початку 1890-их років.

Як правило, свій переклад письменниця супроводжувала більш-менш докладною приміткою від перекладача. Ось і тут, у рукописі, одразу після назви оповідання та імені його автора вона подає в розлогій примітці “Примѣч[аніе] перев[одчика]” дані про джерело тексту – публікацію оповідання Ж. д’Еспарбеса в паризькому журналі “Écho de la Semaine”. А далі детально пояснює причину (що важливо для неї як письменниці) появи цього перекладу. На її погляд, неприпустимо братися писати твір із життя народу, тим паче іноземного, коли не маєш ґрунтовних знань про нього, а лише – поверхові й уривчасті. “Въ разсказе этомъ, – цитуємо за автографом, – такъ много забавнаго, вытекающаго изъ самыхъ странныхъ понятій автора о русской жизни, что все повѣствованіе обращается для насъ, русскихъ, изъ драматическаго въ комическое. Нельзя сказать, чтобы авторъ ничего не зналъ о Россіи, о жизни русскаго народа, – онъ кое-что слыхаль, знаетъ даже кое-какія русскія слова, которыя помѣщаетъ даже безъ перевода (le moujik, la baba, le roméschtchik, la barynia, la chuba, les onoutchis, la pliassowaïa), но это знаніе переплетается у автора съ *самыми грубыми промахами*, дѣлающими разсказъ смѣшнымъ”¹. В останньому реченні примітки письменниця наголошує саме на відповідальності перекладача: “Все остальное читатель увидить изъ перевода, который *должен былъ* отразить *всѣ странности содержания и стиля подлинника*”.

Немає сумніву, для Лесі Українки такий переклад, найточніший і найсумлінніший, подаючи російському читачеві саме ці неусвідомлювані промахи письменника, повинен був стати на захист життєвої правди.

¹ Зауважимо, що розлогу зноску Лесі Українки з підписом “Примѣч[аніе] перев[одчика]” в першодруці подано перед текстом як передмову (з порушенням достовірності автографа). Тому й А. Дьомін посилається на неї як на передмову до перекладу, а не як на примітку.

У зв'язку з цим слід зауважити: за свідченнями самої Лесі Українки, вона відмовилася від багатьох своїх творчих задумів саме тому, що не мала доступу до вивчення документальних джерел, адже в силу обставин була позбавлена можливості пізнавати якусь епоху, перейматися її духом; збагачувати себе знаннями про конкретні історичні явища чи постаті, про культуру, побут народу (не тільки іноземного, а й рідного, що змінювався із плином часу). Климент Квітка згадував: “Взагалі, ніщо так не дратувало Лесю, як лінощі письм[енників] (і критиків) побільшувати свою освіту загальну і спеціально літературну, студіювати мову“. Її “вражало і зачіпляло до глибини душі”, коли літератори “вважали себе вільними від усіх обов'язків письменника”, коли автор виявляв “повне незнання звичаїв того осередку, в який помістив свою фабулу” (зокрема, саме так висловлювалася вона про публікації в журналі “Українська хата”). У цьому Леся Українка “вбачала неповагу до літератури взагалі і до рідної літератури почасти” [3, 300-301].

Отож у світлі цих конкретних знань про рукопис перекладу звернімося тепер до вказаної розвідки. “З архіву Лесі Українки” текстолог одразу ж переказує моторошну фабулу оповідання “Ухъ! волки!”, що, за його словами, має “стосунок до естетики жахливого”: “Крестьянин-отец с маленьким сыном едут на конной упряжке в город за покупками, а на обратном пути становятся жертвой нападения огромной стаи волков. Отец мешается рассудком и бросает ребенка на съедение зверям” [1, 162]. Перед переказом фабули чомусь не названо автора оповідання Жоржа д'Еспарбеса і не вказано, що читач знайомиться з перекладом Лесі Українки російською мовою з французької.

А наступне речення (після фабули) – повна несподіванка. Без пояснень автор статті вже називає цей текст “перекладом” і навіть згадує про передмову перекладача до нього, але його імені не називає (зате подає вкрай дивні характеристики тексту): “Между тем *ироническое* предисловие и *ёрнический стиль перевода* [!] направляет читательскую эмоцию в иное русло, *заставляя забавляться* нелепостями в описании и назывании деталей русского быта: лезгинскими панталонами, бабой Кивкин, мужиком Стацевско <...>” [1, 162]. Отже, починаємо усвідомлювати, що весь глумливий стиль оповідання про “русский быт”, на думку дослідника, – то свідомий замисел перекладача.

Зрештою, сумніватися в такому раптовому, умисному повороті думки текстолога далі не довелося: він вичерпно чітко висловив свої підозри до поданих у рукописі Лесі Українки документальних свідчень про саме оповідання та переклад: “Из предисловия мы узнаём, что рассказ является *переводным*, что напечатан он в *некоем* “парижском журнале” “*Écho de la Semaine*” и что автором его является *некий* Жорж Д'Эспардес” [1, 162-163]. А тут до “недовір'я” ще й “нагодився” коментар упорядника тому “Перекладної прози” Лесі Українки (певне, на думку автора статті, дуже короткий: усього одним реченням): “Т. Г. Третьяченко в своём единственном примечании сообщает, что Жорж Д'Эспардес – малоизвестный французский литератор” [1, 163].

Складалося враження, що дослідник був переконаний у тому, що наступні пошуки підтвердять його неприховані підозри.

А довелося зіткнутись із правдою... Заговорив Інтернет. Читачі перекладеного російською мовою оповідання з архіву Лесі Українки не лише ствердили ім'я його автора – Ж. д'Еспарбеса, а й розшукали англійський переклад цієї “новели” під назвою “Stazzemsko the Moujik”. На основі даних інших сайтів А. Дьоміну довелося констатувати: газета “Passe-temps” (“Розвага”), що виходила в 1892–1893 рр. у Бордо, повідомляла, “что в марте 1892 г. парижский иллюстрированный еженедельник “*Écho de la Semaine*” *действительно* напечатал рассказ под заглавием “*Ho! Les loups!*” за подписью: Georges

d'Esparbès"¹ [1, 163]. Зрештою, дослідник розшукав і першу публікацію, з якої Леся Українка перекладала оповідання².

Видалося, правда документів приглушила буйну упередженість літературознавця, і він починає фіксувати доречні суто текстологічні спостереження (саме ті факти, які і складають радість текстологічних пошуків). Насамперед Антон Дьомін пояснює неточність у прізвищі автора оповідання в тексті його перекладу російською мовою (d'Espardès замість d'Esparbès): виявляється, цю помилку було допущено в журнальному першодруці, текст якого й перекладала Леся Українка. З наступної публікації оповідання в перекладі англійською мовою помилку в прізвищі письменника було виправлено без застережень. Дослідник слушно зауважує, що "русский переводчик" відтворив таке неправильне написання прізвища, бо подальшої правки в друці не бачив, і саме цей факт є вагомим аргументом в уточненні датування перекладу.

Уважно зіставляючи "русский перевод", опублікований у "Зібранні творів" Лесі Українки, з журнальним першодруком оповідання французькою мовою, текстолог розшифровує непрочитане "[нрзб]" упорядником одне слово в рукописі Лесі Українки (як вірогідне за контекстом, бо рукопису перекладу він не бачив): "улей" ("ruche") [1, 166].

А далі з кожним новим документальним свідченням про автора оповідання А. Дьомін починає схилитися до правдивіших трактувань "русского перевода", який, за його словами, так і лишається єдиним перекладом російською мовою з усіх творів згаданого письменника. Підтверджує справедливості короткого коментаря упорядника тому прозових перекладів Лесі Українки: "Хотя со времени выхода в свет русского перевода "Ух! волки!" прошло уже почти 40 лет, мы все еще можем с полным основанием назвать Жоржа Д'Эспарбеса (Georges d'Esparbès, 1863–1944) малоизвестным французским писателем" [1, 163]. Автор статті зауважує суголосність цього оповідання з новелами Ж. д'Еспарбеса, які складають його "Легенду про Орла", помічає між ними зв'язок тематичний ("через изображение экзотики русского быта"). З'ясовує, що оповідання набуло помітної популярності після появи у друці. Зіставляючи два переклади – російською мовою та англійською Джорджа Дуйстерса (Georges Duysters), дослідник спостерігає, що "американский переводчик оказался небрежнее русского": у неточній передачі власних імен та екзотизмів, у заміні заголовка, у вилученні окремих фрагментів тексту (дозволивши навіть від себе внести в текст "игривый разговор") [1, 165].

Нарешті, текстолог узагальнює: "Русский переводчик проявил похвальную дотошность и дал не только полное представление о содержании рассказа, но и обо всех несурзностях его "кляквенного" стиля" [1, 165]. По суті автор статті ствердив здійснення того замислу, з яким Леся Українка бралася за переклад, наголошуючи саме на цьому завданні в "Примеѣч[ании] перев[одчика]". Водночас, безсумнівно, вона розуміла, що робота над перекладом саме такого тексту із французької мови російською буде далеко не з легких. Як часто бувало, Леся Українка і в цьому рукописі перекладу не вказала свого авторства, та сам автограф, упевненість його письма, зміст і стиль примітки до тексту не викликають найменшого сумніву в її авторстві. А ще є одне з найавторитетніших свідчень біографа Лесі Українки, її сестри Ольги Косач-Кривинюк, яка в примітці до рукопису під назвою "Д'Еспардес Жорж. Ух! волки!" зазначила в рубриці: "Лесі Українці переклади".

Здавалось би, що підозри дослідника розсіялися і він побачив і ствердив у перекладі оповідання працю неабиякої сумлінності, професійної точності, моральної чистоти та неупередженості. Одначе впродовж читання розвідки все ж

¹ URL: http://collections.bm-lyon.fr/PER00318030/PAGE6_PDF

² Ho! Les Loups! / [Par] Georges d'Espard s// L' cho de la Semaine. 1892. 27 mars. P. 405–406.

помічаємо нагромадження настирливої повторюваності одного й того ж поняття *без імені* – “русский переводчик”. Як виявилось наприкінці дослідження, автор статті за переконанням не міг визнати перекладачем цього оповідання саме Лесю Українку. З підозрою сприйняв одне висловлювання в “Примеѣч[анн]и]и] перев[од]чика]”]: “Переводчик пишет, что все повествование, основанное на самых странных понятиях о русской жизни “обращается для нас, русских, из драматического в комическое”. Не было ли такое самоопределение несколько странным для писательницы, последовательно при каждом удобном случае подчеркивавшей свою принадлежность именно украинскому народу?” [1, 167]. Хто не раз учивався в багатющій епістолярій Лесі Українки, не дивується тому факту, що вона, українська письменниця, називалася (особливо серед іноземців) представницею “русских”, не відділяючи себе від загального і звичного поняття “русские”, що стосувалося всіх колоніальних народів, поневолених російською імперією.

Не дивуймося, що й у ХХІ столітті російський літературознавець сприймає її патріотизм із гострою осторогою. У своєму житті Лесі Українці не раз довелося стикатися з цим гірким явищем спотворення природного почуття людини. І тоді її найвищої проби гуманна індивідуальність болісно протестувала проти такого обурливого трактування любові до Батьківщини. Саме про це писала вона в листі, який передавала побратимові М. Кривинюку в тюрму на початку травня 1897 р. (розказуючи ув’язненому, природно, про цю прикрість у бадьорому, жартівливому тоні). Переживаючи тоді болісне лікування, прикута до ліжка, письменниця раділа друзям (здебільшого студентам університету), які її часто відвідували. І ось пише про них: “М[оргун] та І[лля] Б[орисович Полонський] все збирались до мене якогось свого товариша привести, “замечательного человека”, якогось великороса <...>” [2, 388].

Один із них, Ілля Борисович, спитав її: “Можно ли к Вам придти с великороссом? я слышал Вы такая малороска, что, может быть...” я не дала йому скінчити і почала лаятись: “за кого Вы меня принимаете?” і т. і. Приходить М[оргун] і починає з такого ж питання; знов прийшлося лаятись. Я не знаю, звідки пішла ся слава, що я така ненавидна націоналістка? Часто люди, познайомившись, дивуються, що я не їм великоросів, поляків і інших, наче б то я коли признавалась до канібальського profession de foi!” [2, 388].

На жаль, виявляючи таку ж прикру обмеженість знань про життя, творчість і світогляд Лесі Українки, автор статті додає, на його погляд, переконливий факт: “Россиянкой она назвала себя, кажется, единожды, когда в 1896 г. пыталась опубликовать в оппозиционной французской прессе памфлетное стихотворение в прозе под названием “Голос российской узницы”, направленное против французских деятелей искусств, принимавших участие в торжественном приеме российского императора Николая II 8 октября 1896 г. в Версале” [1, 167]. А далі курйозне пояснення цього послання Лесі Українки як ствердження “неволи” саме письменників-росіян, до яких вона нібито цього разу зараховує й себе. А. Дьомін пише: “Стихотворение проникнуто горечью от того, что французские поэты совершенно не осведомлены об *истинном положении их российских собратьев*, вынужденных творить в условиях постыдной безвестности, неволи слова и неволи духа, в постоянном страхе ссылки и заключения” [1, 167]. Текстологові й на думку не спадає, що цим посланням Леся Українка справді заявляла про себе як українська письменниця (“російська ув’язнена”), дочка поневоленого народу, сама мова якого в імперії була під забороною.

Подумалося дослідникові, що “памфлетное стихотворение в прозе” проникнуто горечью от того, что французские поэты совершенно не осведомлены об *истинном положении их российских собратьев* <...>. Эта горечь могла побудить писательницу взяться за *памфлетный перевод* новеллы Д’Эспарбеса, наглядно демонстрирующей уровень знаний о России

современного французского беллетриста” [1, 167-168]. Таке припущення про авторство Лесі Українки “памфлетного перекладу” було хвилинним.

А. Дьомін і далі блукав у “сумрачної області догадок и предположений”. Спливали нові ненаукові питання про переклад тексту: “Какому читателю предназначался перевод?”. Зрештою, і про рукопис. Видно, у тому, що він не належав Лесі Українці, у текстолога було найменше сумнівів. Зате він твердо зупинився на останньому оманливому запитанні (здалося йому, що недовіра тут уже не буде спростована): “*Был ли создатель рукописи так же и автором текста? Надежды на обоснованные ответы в обозримом будущем не так много*” [1, 168].

В останній фразі дослідник натякнув на “нескончаемый диалог культур”, запорукою якого “остається неустрашимая внутренняя тяга к сближению и столь же неустрашимое взаимное отталкивание” [1, 168]. Зайшовши на територію митця високої честі й гідності, дослідник, на жаль, продемонстрував дивовижну силу вкоріненої недовіри, оманливих, упереджених переконань. Правда потужно висвічувалася йому на цій території, а він знову й знову опинявся в лабетах відчуження...

До правди з вірою відкривається серце, коли воно не глухе.

“... спізнаєте правду, – і правда визволить вас” (Йоана, 8:32).

ЛІТЕРАТУРА

1. Демин А. Рассказ “Ух! волки!” из архива Леси Украинки: Оригинал и его автор // Все страхи мира: Ноггор в литературе и искусстве: Сборник статей. – Санкт-Петербург–Тверь, 2015. – С. 162-168.
2. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – 927 с.
3. Леся Українка: Документи і матеріали. 1871–1970. – Київ, 1971. – 488 с.
4. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ, 1978. – Т. 10. – 543 с.
5. Д’Эспардес Ж. Ух! волки! [1900]. Перевод Леси Украинки // URL: <http://www.l-ukrainka.name/ru/Trans/Despardes.html>

Отримано 9 серпня 2016 р.

м. Київ